

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Shaxlo Xalilova Jalilovna

*Qarshi davlat universiteti Roman-german filologiyasi fakulteti,
Lingvistika kafedrasida katta o'qituvchisi*

INGLIZ VA O'ZBEK FOLKLORI JANRLARI ORASIDAGI UMUMIYLIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Folklorshunoslik folklor janrlarini uch adabiy tur doirasida o'rganib keladi. Tur tushunchasi keng ma'noga ega. U o'z ichiga turli janrlarni qamrab oladi. Turlar voqelikni tasvirlash xarakteriga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Epos voqelikni ob'ektiv holda syujetli-hikoyaviy shaklda aks ettirsa, lirika sub'ektiv holda insonning voqelikdan olgan taassurotlarini, ichki kechinmalarini tasvirlaydi; drama esa personajlar nutqi va harakati orqali hayot lavhalarini aks ettiradi. O'zbek folklorida mavjud barcha janrlarning majmui tarixan vujudga kelgan yagona badiiy tizim bo'lib, xilma-xil tipdagi asarlarning murakkab va o'ziga xos aloqalari hamda o'zaro ta'siri zamirida bunyod topgan. Janrlar tizimining shakllanishi va mavjudligi folklor taraqqiyotining eng muhim qonuniyatlaridan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: epos, lirika, dama, mif, afsona, olqish va qarq'ishlar, folklor, ertak, og'zaki ijod.

Tarixning eng qadimgi davrlaridan boshlab, inson nafaqat o'zining tirik qolishi uchun kurashgan, balki u o'z qabilasi, urug'ining ham uzoq yashab qolishi tadbirini ko'rgan. Binobarin, alla, ovutmachiq, ertak va topishmoqlar mazmuni avvalo, ongli, kuchli, epchil va chaqqon inson tarbiyasini shakllantirishga qaratilgan. Kishilarning atrofni o'rab turgan olam haqidagi tasavvuri va u haqidagi

yig'ilgan bilimlari, hayotiy tajriba asosidagi dono hikmatlari hamda xulosalari bolalarga o'ziga xos tarzda pand - nasihatlar shaklida, ularga tushunarli vositalarda yetkazilgan. Shuning uchun ham turli xalqlarning, hattoki bir – biridan juda yiroq masofadagi mamlakatlarning xalq og'zaki ijodida ham juda ko'p mushtaraklik mavjud.

Ko'p xalqlarning eng qadimgi adabiy yodgorliklarida, chunonchi, mif va afsonalarida, ertaklarida bir - biriga o'xshash tomonlar ko'zga yaqqol tashlanadi: bu jihat ko'proq inson va uning Yer yuzidagi ulug', sharafliligi va vazifasi haqidagi eng yuqori tasavvurlari hisoblangan qahramonlik, aql - zakovat, oliyanoblik, yaxshilik,

go'zallik vasf etilgan madhiyalarida o'z aksini topgan.

Olimlar haqli ravishda, ilmiy tasavvurlarning rivojlanishida, falsafaning, adabiyotning, musavvirlik, san'atining, haykaltaroshlik, me'morchilik, musiqa, teatr san'atlarining paydo bo'lishida, miflar o'ziga xos manbaa bo'lib xizmat qilgan, deb ta'kidlashadi. Eng qadimgi ertaklarda turli xalq marosimlari, an'analari, qabila urf - odatlari tasvirlanganligi yoxud ularning ibtidoiy miflar syujeti (voqeligi) bilan bog'liqligini kuzatish mumkin. Vaqt o'tishi, kishilik jamiyatining rivojlanishi bilan, ertak mif va afsonalarni bolalar "o'zlashtirib" olishdi (yoki qachonlardir kattalar o'zlari uchun yaratgan eng sara narsalarni kichkintoylarga taqdim qilishganidek), keyinchalik esa jahon adabiyotining eng yorqin namunalari bilan bir qatorda "Robinzon Kruzo", "Gulliver", "Gargantuya" kabi asarlarni "o'zlashtirib" olishgan.

Folklorshunoslik folklor janrlarini uch adabiy tur doirasida o'rganib keladi. Tur tushunchasi keng ma'noga ega. U o'z ichiga turli janrlarni qamrab oladi. Turlar voqelikni tasvirlash xarakteriga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Epos voqelikni

ob'ektiv holda syujetli-hikoyaviy shaklda aks ettirsa, lirika sub'ektiv holda insonning voqelikdan olgan taassurotlarini, ichki kechinmalarini tasvirlaydi; drama

esa personajlar nutqi va harakati orqali hayot lavhalarini aks ettiradi. Professor B.Sarimsoqovning fikricha, adabiyotdagi uch turni folklor asarlariga ham qo'llash mumkin, lekin bu uch adabiy tur doirasiga sig'maydigan, faqat folklorga xos maqol, topishmoq, turli xildagi aytimlar, olqish va qarg'ishlar alohida tur sifatida ajratib o'rganilmog'i lozim.¹ Shu nuqtai nazardan olim o'zbek folklori janrlari tarkibini qo'yidagi turlarga ajratadi:

1. Epos: afsona, naql, rivoyat, ertak, doston, terma, tarixiy qo'shiq, latifa, lof;
2. Lirika: sevgi-muhabbat qo'shiqlari, marosim qo'shiqlari, mehnat qo'shiqlari, laparlar;
3. Drama: og'zaki drama, kulgi hikoya, qo'g'irchoqbozlik, askiya;
4. Maxsus tur: oddiy o'tirish olqishlari, qarg'ish, so'kish, maqol, matal, topishmoq va boshqa xildagi iboralar.

An'anaviylik – xalq ijodi mahsuli. U o'zining ijtimoiy-tarixiy manbalariga ega. Ma'lumki, folklorning dastlabki namunalari ibtidoiy jamiyatda yaratilgan, ularda o'sha zamon kishilarining nisbatan qaror topgan urf-odatlari va o'ziga xos dunyoqarashlari aks etgan. Bu hol folklor asarlari shakli, syujeti, obrazlari va motivlarining muayyan barqarorlik kasb etishini ta'minlagan. Xalqning asrlar davomida shakllangan badiiy zavqi – estetik didi bor, folklor hamisha shu xalqona estetik printsiplarga amal qilib yashaydi. Bu xalq og'zaki ijodi uchun ob'ektiv qonuniyatdir. Folklor asarlarining og'zaki yaratilishi va og'zaki ijro etilishi ularning o'zgarmas barqaror shakllari – an'analarni yuzaga keltirgan. Masalan, qahramonlik ertak va dostonlar o'rtasidagi janr e'tibori bilan ma'lum darajada tafovut mavjud bo'lsa

¹ B. I. Sarimsoqov O'zbek xalq og'zaki poetic ijodi. "O'qituvchi" 1990

ham, badiiy uslubi an'anaviy shaklga ega. Folklorning ushbu har ikki janrida ham kompozitsiya an'anaviy boshlama, syujet bayoni va tugallanmadan iborat bo'lib, obrazlar kontrast tarzda ifodalanadi.

An'anaviy dostonlarning qahramonlari ko'pincha g'ayritabiiy tug'ilishlari, cheksiz kuch-qudratga ega ekanliklari bilan ajralib turadilar. Xalq orzu-umidi va intilishlarini ifodalovchi bunday ideal qahramonlarga adolat va haqiqatni qaror toptirishda ilohiy homiylar (Hazrati Xizr, Qirq chilton, Hazrati Ali, Bobo Qambar va hokazo) ruhiy madadkorlik qiladilar. O'zbek folklorining janrlar tarkibi boy va xilma-xil bo'lib, boshqa xalqlar folklorining janrlar tarkibidan farq qiladi. Shuningdek, unda hamma xalqlar folklorida uchrovchi umumfolklor janrlari –ertak, maqol va topishmoq mavjudligiga qaramay, ruslardagi bilina, skandinavialiklardagi saga, oltoyliklardagi qaylardan farq qiluvchi doston janri bor. Lof va askiya kabilar, asosan o'zbek folkloriga xos janrlardir. Bir necha xalqlardagi bir-biriga o'xshash janrlar ham xarakter xususiyatlariga ko'ra o'zaro farq qiladilar. Bu xususiyat har bir xalqning tarixi, urf-odati, maishiy turmushi, orzu-umidlari, diniy e'tiqodi, dunyoqarashining ifodasi bo'lgan folklorning o'ziga xosligi bilan izohlanadi.

O'zbek folklorida mavjud barcha janrlarning majmui tarixan vujudga kelgan

yagona badiiy tizim bo'lib, xilma-xil tipdagi asarlarning murakkab va o'ziga xos aloqalari hamda o'zaro ta'siri zamirida bunyod topgan. Janrlar tizimining shakllanishi va mavjudligi folklor taraqqiyotining eng muhim qonuniyatlaridan biri

hisoblanadi. Biz ingliz va o'zbek folklorining janrlar tizimini o'rganar ekanmiz, bu tizim, birinchidan, ulardagi g'oyaviy-badiiy printsiplar umumiylikiga; ikkinchidan, ularning tarixan taraqqiy etgan o'zaro munosabatlariga; uchinchidan, janrlar tarixiy

taqdiridagi umumiylikka bog'liq holda vujudga kelishini tahlil qildik. Tahlilimizda qo'yidagi umumiyliklarni aniqladik:

1. Ingliz va o'zbek folklori janrlaridagi g'oyaviy-badiiy printsiplar umumiyligi. Har bir janr boshqalaridan farqli xususiyatlarga qaramay, mushtarak etuvchi jihatlarga ham egaki, ana shu mushtaraklik ularni yagona tizimga bo'ysundiradi. Bular qo'yidagilardan iborat:

a) ingliz va o'zbek xalq og'zaki ijodiyotidagi barcha janrlar g'oyaviy mohiyatiga ko'ra o'zaro mushtarak bo'lib, ularning hammasida ham xalq hayoti, ruhiyati, orzu-umidlari, shodlik va kulfatlari ifodalangan; har ikki millat folklori xalq ruhiyatini tasvirlashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

b) folklor janrlar orasidagi o'zaro aloqa, ularning voqelikni aks ettirishdagi o'xshashligida ham ko'rinadi. Har bir janr o'z xususiyatidan kelib chiqib hayotning ma'lum bir tomonini ifodalaydi. Masalan, ma'lum bir guruhdagi janrlar xalq tarixini aks ettiradi: doston, tarixiy qo'shiq, rivoyat, afsona kabilar. Lirik qo'shiqlar shaxsiy insoniy kechinmalarni aks ettirsa, maqol va naqlar xalqning axloqiy qarashlari va hayot tajribalaridan olgan saboqlarini ifoda etadi. Bu xususiyatlarni ham har ikki millat og'zaki ijodi namunalarida ko'rish mumkin.

v) folklor janrlari g'oyaviy mushtarakligi, shuningdek, voqelikni ifodalashdagi vazifasining mushtarakligi ularda mavzu, syujet va qahramonlar o'xshashligini, umumiylikni yuzaga keltirgan;

g) folklor janrlari uchun xalq estetik printsiplari ham umumiydir: soddalik, qisqalik, ixchamlik, syujetlilik, tabiatni poetiklashtirish, qahramonlar axloqiy bahosining aniqligi (ijobiy va salbiy)ni ta'minlagan;

d) xalq og`zaki ijodi janrlari badiiy-tasviriy vositalar tizimining umumiyligi

bilan o`zaro aloqadordir: ramzlari, majoziyliги, sifatlashdagi o`zgachalıkları ham muayyan tizimni tashkil etadi.

2. Janrlarning o`zaro munosabatlariga oid mushtarakliklari. Janrlarning o`zaro munosabatlari g`oyat murakkab jarayon bo`lib, u o`zaro ta`sir, bir-biriga muvofiqlashish va bir-birini boyitish tarzida kechadi:

a) Janrlarning genetik aloqasi. Folklordagi har bir janrning yuzaga kelishida ikkinchi birining manbalik vazifasini o`tashi, genetik aloqaning asosiy xususiyati hisoblanadi. Masalan, o`zbek folklorida doston janriga mansub ayrim namunalarning yuzaga kelishida xalq ertaklari manba bo`lgan, o`z navbatida, dostonlar zaminida tarixiy qo`shiq janri yuzaga kelgan. Folklorshunoslikdagi fikr-mulohazalarga qaraganda maqol naqlning yakuniy xulosasi sifatida yuzaga kelgan; ingliz dostonlari haqida ham xuddi shu xususiyatni keltirish mumkin, biroq tarixiy qo`shiq ingliz folklorida ko`pincha tarixiy jarayon bilan almashadi.

b) Bir janrga mansub asarning, boshqa bir janrdagi asar tarkibida uchrashi. Folklordagi bu xususiyatni maqol janrining doston, ertak yoki qo`shiq tarkibida uchratish mumkinligida ko`rish mumkin. Ba`zi ertaklarda esa qahramonning aql farosatini sinash sharti sifatida topishmoqlarni uchratish mumkin;

v) bir asarning bir necha janr tarkibida uchrashi. Janrlarning uzoq muddat davomida mavjudligi ularning o`zaro qo`shiluviga yoxud biror asarning birdan ikkinchisiga o`tishiga yo`l ochadi.

3. Ingliz va o`zbek folklori janrlarining tarixiy taqdirdagi o`xshashlik prinsipi. O`zbek folklori janrlari birdaniga va bir vaqtda yuzaga kelmagan. Folklorning eng qadimiy janrlari – mif, afsona, rivoyat, so`z sehriga asoslangan qo`shiqlar, shuningdek, mavsumiy marosim qo`shiqlari, ulardan keyingi bosqichda

esa, ertak, doston, maqol va topishmoq, ulardan keyin latifa, lof xalq dramasi, askiya, tarixiy qo`shiq kabi janrlar yuzaga kelgan. Tarixan shu taxlitda shakllangan

o`zbek folklorining janrlar tizimi o`z taraqqiyoti davomida rivojlandi, takomillashdi va hatto so`nish jarayonlarini ham kechirdi. Ingliz xalq og`zaki ijodi janrlari ham avvalo miflardan dostonlarga, dostonlardan ertaklarga, ertak va dostonlardan tarixiy va romantik qo`shiqlargacha bo`lgan bosqichda rivojlandi.

Fikrimizga tayangan holda shuni aytishimiz mumkinki, folklor asarlari xalqning o`z ijodiy mahsuli sifatida jahon adabiyoti taraqqiyotiga o`ziga xos hissa qo`shgan. Millat va elatlar tarixida og`zaki ijod masalalari yetakchi o`rinni egallaydi. Folklor janrlari orasidagi mushtarakliklar, tamoyillarning o`zaro bog`liqligi, janrlarning bir-birini to`ldirib kelishi xalq og`zaki ijodining o`zini-o`zi boyitishidan dalolat beradi.

Ingliz va o`zbek folklori orasidagi o`xshashlik va mushtarakliklar insoniyat tarixida barcha millat madaniyati baravar rivojlana boshlaganini ko`rsatish bilan bir qatorda jahon tamaddunida dunyo xalqlari folklori bir-birini to`ldirib, kengaytirib borishining yaqqol namunasidir. Janrlar mavzusi, g`oyasi va tuzilishi orasidagi bir xillilik bu fikrimizning yaqqol tasdig`idir. O`zbek folkloridan ayrim namunalarni dastlab yozib oluvchi, tekshiruvchi va nashr etuvchilar XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida yashagan Yevropa sayyohlari, elchilari va olimlari bo`ldilar. A.A.Kushakevich, N.Lyapunova, A.Vasilev, A.N.Samoylovich kabi olimlarning kundalıkları va asarlarida o`zbek xalqining maishiy turmushi, urf-odatları, og`zaki ijodi bo`yicha muhim qaydlar

uchraydi. Chunonchi, xalq qo`shiqlari, masxarabozlik, qiziqchilik san'ati, xalq sayillari haqidagi taassurotlari bayon qilingan, shuningdek ba'zi og`zaki drama va ayrim ertaklarning tafsilotlari ham berilgan². O`zbek xalq ertaklari, topishmoqlari, maqol va matallari hamda og`zaki teatr namunalari to`plash va nashr etishda N.P.Ostroumovning faoliyati salmoqlidir. U aslida missionerlik maqsadlarini ko`zlagan bo`lsa-da, bu sohadagi ishlari ob`ektiv ravishda o`zbek folklorini o`rganishga muhim hissa bo`lib qo`shildi. Xuddi shu davrlardan boshlab o`zbek folklorining ayrim namunalari dunyo miqyosida ham tanila boshladi. Bunda mojar (venger) olimi va sayyohi H.Vamberining xizmatlari kattadir. Uning 1867 yilda Leypstigda nashr etilgan «Chig`atoy tili darsligi» xrestomatiya-qo`llanmasida yuzdan ortiq xalq maqollarini, «Yusuf va Ahmad» dostonidan olingan parchalarni nemischa tarjimada o`zbekcha matn bilan birgalikda nashr etdi. 1911 yilda esa «Yusuf bilan Ahmad» dostonining Xorazm versiyasini to`laligicha nashr ettirdi.

XIX asrda ayrim folklor va kitob ishqibozlari, shuningdek, baxshilar tashabbusi bilan xalq dostonlarining ayrim qo`lyozma nusxalari yuzaga kela boshladi. Bunday nashrlar tarjima qilish yoki xalq dostonlari va ertaklarini qayta ishlash natijasida yaratildi. Shu xildagi asarlar jumlasiga «Hikoyati Go`ro`g`li sulton», «Yusufbek bilan Ahmadbek», «Tulumbiy», «Chor darvesh», «Rustami doston», «Tohir va Zuhra», «Oshiq G`arib va Shohsanam», «Sanobar», «Bo`zo`g`lon», «Bahrom va Gulandom», «Hurliqo va Hamro», «Aldarko`sa» kabilarni kiritish mumkin.

Xalq og`zaki ijodi namunalari to`plash va tadqiq qilish ishlari asosan, XX asrning 20-yillaridan boshlab jonlandi. O`zbek bilim hay'atining topshirig`i bilan Toshkent, Sirdaryo va Samarqand viloyatlarida xalq ijodi yuzasidan kuzatishlar olib borgan G`ozi Olim Yunusov 1922 yillarda shu joyda tarqalgan ko`plab ertak, qo`shiq, topishmoq va maqollarni to`pladi. Eposshunoslik tarixida birinchi marta Fozil Yo`ldosh o`g`li va Hamroqul baxshidan «Alpomish» dostonining bir qismini yozib oldi. Olim o`z kuzatishlarining natijasini umumlashtirib maqola yozdi va unda o`zbek eposining yuksak namunalari: «Alpomish», «Go`ro`g`li», «Yusuf va Ahmad» kabi dostonlar haqida ilk bor fikr yuritdi. Shu narsa diqqatga sazovorki, tadqiqotchi «Alpomish» dostonini jahon adabiyotida muhim o`rin tutgan mashhur «Odissey», «Iliada» kabi eposlarga qiyoslab o`rganadi.

Ingliz xalq og`zaki ijodi millat o`ziga bo`ysundirgan qabilalar adabiyoti hisobiga rivojlangan. Ingliz millatiga mansub og`zaki ijod namunalari aynan shuning uchun ham dunyoning turli xalqlarining folklori namunalari o`xshash jihatlari ko`plab ko`rish, uchratish mumkin. Hindular va ko`chmanchi qabilalar madaniy merosi hisobiga boyigan bu adabiyot haligacha o`zining romantikaga boyligi, haqiqatga yaqin syujeti, oddiy va tushunarli qurilishi, soddagina tili bilan dunyo mamlakatlari xalqlari e`tiborini tortib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sarimsoqov B.I. O`zbek xalq poetik ijodi. T. «O`qituvchi» 1990
2. Mirzayeva S. O`zbek realistik adabiyotida folklor an`analari. Folklorshunoslikdan o`quv-uslubiy qo`llanma. T. «Istiqlol». 2005
3. Mif – folklor – literatura. L. Nauka, 1978
4. Propp V.Y. Istoricheskiye korni volshebnoy skazki. Leningrad. 1986

² Propp V.Y. Istoricheskiye korni volshebnoy skazki. L.,1986

5. Propp V.Y. Folklor i deystvitelnost. - M.: Nauka, 1976.
6. Jacobs J. – English Fairy Tales, Germany, 1994.
7. Kerven R. – English Fairy Tales and Legends, Hong Kong, 2008.
8. Steel F. – English Fairy Tales, London, 1994.